

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№143
(19180)

2018 чылдың
декабрь 6
четверг

Хүннүн үнери — 08:42
Ажары — 15:58
Хүн дурту — 07:16

Садар өртээ хостуг 12+

Хүннүн медээлери

Эң кудуку хемчээл

ТР-ниң Дээди Хуралы (парламенти) «2019 чылда Тыва Республикада пенсионер кижиниң амыдырап-чурттаарының эң кудуку хемчээли» деп Тыва Республика Хоойлузун хүлээп алган. Ону ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы белеткээн. Ук хоойлу ёзугаар Тывада чурттап турар пенсионерниң бир айда амыдырап-чурттаарының эң кудуку хемчээли 8846 рубль деп доктааткан. Новосибирск областа бо акша 8814 рубльге дең.

Хуулгаазын тоожу

Тываның ном үндүрер чери чогаалчы Шаңгыр-оол Суванның «Хуулгаазын Ак-Баштыг» деп уругларга фантастиктиг тоожу номун чырыкче үндүрген. Бичии номчукчулар хуулгаазын тоожунуң маадырлары-биле кады космосче ужуткаш, Чеди-Баштыг Шулбус деп астероидти болгаш бүгү боду сугдан бүткен кайгамчык чараш Челээш-Сылдыс планетаны көрүп, Чер бөмбүрээнге дөмей Энерел планетага четкеш кээрлер. Ол ышкаш Тывада кылымал Ак-Баштыг деп даг барын, ол хуулгаазын дагның иштинде космиктиг корабльдер ужуп турарын билип алырлар. Номну Кызыл хоорайның Шетинкин Кравченко кудумчузунда 57 дугаарлыг бажында ном үндүрер черниң садындан садып номчурун уругларга, ада-иелерге сүмөлөп турар.

ХАМААТЫЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АЛЫР

Россия Федерациязының Президентизиниң даалгазы-биле Тыва Республиканың прокуратура органнары Россия Федерациязының Конституция хүнүнде хамаатыларны хүлээп алыр ниити-российжи хүннү чыл санында эрттирип турар.

Прокуратураның хамаатыларны хүлээп алыр талазы-биле төлээлеттирген ажылдакчылары 2018 чылдың декабрь 12-де 12 шактан 20 шакка чедир Тыва Республиканың прокуратуразына (Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 30), ол ышкаш Кызыл хоорайның, кожууннарның прокуратураларына, Кызылдың кожууннар аразының прокуратуразына хамаатыларны хүлээп алыр.

Хууда хүлээп алышкынче келирде, бодун шынзыдып турар документизин (паспортун) ыяал-ла ап алыр.

Хоойлу-дүрүмнер хажыткан таварылгаларны, ол ышкаш ниитилелдин, күрүнениң болгаш хамаатыларның эрге-ажыктарын база хостуг чоруун хажытканының дугайында хамаатыларның кириген билдиришкннерин прокуратура органнары ол хүн сайгарып көөр.

Билдиришкннде кирип турар айтырылганы шийтирлээрде, эргежок чугула таварылгада өске-даа органнарның төлээлеттирген ажылдакчыларын хаара тудуп, билдиришкн кирикчизиниң чөлшээрели-биле хууда хүлээп алышкынны видеохарылза азы аудиохарылзаа хевиринге база эрттирип болур.

8(39422)2-40-67 телефон таварыштыр хүлээп алышкынче баш бурунгаар бижидип ап болур.

Олча КАЛДАР-ООЛ,
республиканың прокуратураның улуг дузалакчызы.

«ШЫННЫҢ» ӨҢНҮКТЕРИ ХӨЙ

Почтачы «Шын» солунну эккеп берген,
Бодавааным ховар медээ
мында болду...

Мөңгүн-Тайга кожуунда республикада хоочун «Шын» солуннуң чоок өңнүктери база эвээш эвес. Аныяктардан эгелээш, улуг назылыг хоочуннарга чедир ниитилел-политиктиг солунну колдуу шупту номчуп, чагыдып турар. Кожуунда почта харылзаазының бо чылдың чүггө чаңгыс ноябрь төнчүзү декабрь эгезинде берген сан-чурагайлары-биле алырга, доктаамал чагыдыкчыларга 89 киж и неместен. Олар шупту тыва дылынга ынак, ону хүндүлээр, тыва дылда үнүп турар хоочун солунунга чоргаарлары.

Кожуун төвү Мугур-Аксы суурдан 90 км ырак черде чыдар Кызыл-Хая суурда «Мөңгүн-Бүрөн» КУБ-туң таңнылы 74 харлыг Чечен-оол Коңгаржап 16 харлындан эгелеп «Шын» солунну номчуп эгелээн. Эгезинде хар-назыны дөгүй берген 80 ажыг харлыг авазына ыттыр номчуп бээр чораанын ол эки сактыр.

«Оон эгелээш-ле Тываның амыдыралында бүгү-ле болушкуннарны со-

Кызыл-Хая суурда почта салбырының эргелекчизи Шончалай Иргит.

Чечен-оол Коңгаржап.

нуургап номчуур апарган мен. Солун номчувазымга, хөөредиг чок аш-чем-даа иштинмес, сагымга бир-ле чүве четпес болур. «Шынның» бирги арынындан эң сөөлүңге чедир номчуп, көрүп алырымга,

сеткилим ханар» — деп, хоочун номчукчу чугаалап олурар.

Амгы үениң депшилгези, делегейни шыва алган интернет харылзаазын ажыглап, Мөңгүн-Тайгада аныяктарның хөй кези «Шын» солуннуң сайтыне кирип, ВКонтактеда, Фейсбукта арыннарын ажыдып номчуп турар. Ындыг-даа болза, киж ортузу чедер берген, 50 хардан өрү назылыг кижилер солунну доктаамал чагыдып ап турар — деп, Мугур-Аксы суурда 20 ажыг чылдар дургузунда почта салбырында ажылдап турар Бадын-оол Санат чугаалаар. Оларның аразында «Шын» солун-биле үе-чергежи 80 хар чедип турар, идепкей-

лиг өгбелер база бар. Оларга Адыг-оол Хертек, Чойган-оол Дагба, Калдар-оол Чындын-оол, Адыг-оол Намгай-оол, Василий Седип, Шой-оол Намыны хамаарыштырып болур.

Сумуда 10 хире кудумчунуң аразындан Саны-Шири, Кыргыс Шөмбүл, Кула, Хунан-оол биле Эрик кудумчуларының чурттакчылары «Шын» солунга бердинген, ону чагыдып алырын черле утпас дээрзин эскерип көргөн бис деп почтачылар чугаалап турар.

Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мугур-Аксы суурда № 1, 2 ийи школа ажылдап турар. Чоннуң ажы-төлүн өөредип кижизидип чоруур башкы кижиге республика амыдыралында болушкуннардан чыда калбас, ону доктаамал хайгаарап, номчуп турары чугула. Башкылар аразында «Шын» солуннуң идепкейлиг чагыдыкчыларына Чечекмаа Донгак биле Макар Ондарны онзалап демдегледип болур. Бо хүннерге чедир 12 башкы «Шынның» чагыдып алганын эге школаның өөредилге-кижизидилге талазы-биле оралакчызы Алдынай Ховалыг дыңнадып турар.

Мерген ОНДАР.

Арслан Аракчааның тырттырган чуруктары.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮТ СОЛУН

2019 ЧЫЛДА БИРГИ ЧАРТЫК ЧЫЛДЫҢ СОЛУН ЧАГЫДЫЛГАЗЫНЫҢ
ӨРТЭЭ ЭРТКЕН ЧАРТЫК ЧЫЛГА ДЕҢНЭЭРГЕ, ЧИИГЭЭН

	ИНДЕКСТЕР	1 айда	3 айда	6 айда
Хууда чагыдыкчылар	П6855	148,91	446,73	893,46
Бүдүрүлгелер болгаш организациялар	П6860	158,91	476,73	953,46
Редакциядан чагыдарга	-	96	288	576

Эргим эш-өөр! Ынак солунуңарны бажындан-даа үнмейн, чагыдып алыр чаа арга база тыттып келген. Чүс-чүс километр ыракта чурттап турар чоок кижилеринерге, эштеринерге белек кылдыр, podpiska.pochta.ru сайтыны таварыштыр солунну чагыдып берип болур силер.

Солун дамчыштыр чарлалдар, байыр чедиришкннерин төлевирлиг кылып болур.
Электроннуг почта: reklamashyn@mail.ru. Тел. 8-923-552-20-70, Вайбер: 8-929-358-97-21.

Солунну чиик өртөккө чагыдып алыр арганы эрттирбе! Чагыдылгаже далаш!

Декабрь 12 - РФ-тиң Конституциязының хүнү

КОНСТИТУЦИЯ – ЮРИДИКТИГ ЧЕПСЕК

Латин constitution деп сөстен конституция деп сөс укталып тывылган. Ооң утказы «тургузар, тургузуу» дээн. Бир эвес күрүнеге хамаарыштыр алып болза, күрүне тургузуунуң дугайында документ дээни ол.

Күрүнениң конститутуг тургузуунче Россияның оруу берге болгаш ханныг болган. Конституция утка-шынарлыг хевирлиг документилер Россияга эңне баштай XVIII вектиң бирги чартында көстүп келген. Ол үениң көскү күрүне ажилдакчызы Дмитрий Михайлович Голыцин ук документилерге даянып, Россияга конститутуг монархияны тургузарын 1730 чылда оралдашкан. Император Анна Иоанновна ындыг оралдажышкынны басып, ооң эгелекчилерин эридеп шаажылаан. 1810 чылдарда тыптып келген декабристтер организациялар база конститутуг россияжи күрүнени тургузарын негеп турганнар. Декабристтерниң Сенат шөлүңгө тура халыышкыны кандыг түңнелдиг болганы төөгүдөн билдингир болгай.

Николай II хаанның чарлааны «Күрүне корум-чурумун сайзыраңгайжыдар дугайында» манифестин россияжи конституцияның ора-сомазы деп болур. 1906 чылда тургустунган бирги Думаның депутаттары бо манифести езулуг конституция кылдыр сайзырадып болур турган. Ынчалза-даа олар эрге-чагыргага удур туруштуг болганнар. Ооң ажылы шуудап чадап турда, Россияга револютуг болушкуннар эгелээн.

Совет эрге-чагырга Россияга тиилээн соонда 1936 чылга чедир конституция күрүнеде чок, ооң ажил-чорудулгазын Бүгү-россияжи төп күүсекчи комитет башкарып келген. 1936 чылда

бирги совет конституцияны хүлээп алган.

ССРЭ-ниң составында РСФСР-ниң Президентизи Борис Ельцин биле ССРЭ-ниң Президентизи Михаил Горбачевтуң аразында политиктиг удур турушкун күштөлип, чуртта ниитилел-политиктиг байдалдың нарыыдаанындан 1991 чылдың август айда ССРЭ бүстүп дүшкөн. Россияда ниитилел-политиктиг байдал улам бергедээн. Россия Федерациязының девискээринге бот-дугуннаан хамаарышпас республикалар тургузарының дугайында чугаалар база дыңналы берген. Чижээлээрге, экономиктиг күчү талазы-биле элээн шыырак Сибирьге республика тургузарының дугайында. Чамдык республикалар, чижээ, Тыва Республика боттарының конституцияларын ажилдап кылып эгелээн (РФ-тиң составындан үнер дугайында чүүл Тыва Республиканың чаа Конституциязынга чок болганын демдегледип каары чугула).

Россия Федерациязында ниитилел-политиктиг сандаргай чорукту эрге-чагырганы кырындан куду күштөлдирер конституция соксадыр дээрзин Президент Борис Ельцин медеп билгеш, 1993 чылдың июнь 5-те Конституция чөвүлелин тургускан. Россия Федерациязының чаа конституциязын кончуг дүрген ажилдап кылырын Борис Ельцин Конституция чөвүлелинге дааскан. Шынап-ла, чаа конституцияны 6 ай дургузунда ажилдап кылган. Президентиниң эрге-чагыргазын дыка күштөлдирген, кырындан куду эргелеп башкара арганы эрге-чагыргага берген конституция кыска үе дургузунда тургустунган. Ону ажилдап кылырынга янзы-бүрү эртем-билигилг 1000 ажыг эксперттер болгаш өске-

даа специалистер киришкен. Конституцияның төлөвилелинге Президент Борис Ельцин боду хууда 15 эдилгени кириген. Россия Федерациязының Президентизин, херек апарганда, чүгле боду шийтпир хүлээп алып, ооң чарлыгы хоойлу боор күрүне баштыгы кылдыр быжыглаан.

Россия Федерациязының Конституциязы – бистиң күрүнениң эң дээди хоойлузун 1993 чылдың декабрь 12-де бүгү чоннуң бадылаашкыны-биле хүлээп алган. Аңаа киришкен хамаатыларның 58,43 хуузу чаа Конституцияны хүлээп алып дээш, 41,57 хуузу удур бадылаан.

Конституцияның бир тускай экземплярның даштыкы картын варан деп улуг селескениң кызыл өңүг кежи-биле шыпкан. Россия Федерациязының сүлдөзүн мөңгүндөн шуткуп куткаш, ол экземплярның картынга чыпшыргаш, «Россияның Конституциязы» деп алдын үжүктөр-биле бижип каан. Бо онзагай экземплярны Кремльдин библиотеказынга камныг кадалап, Россияның чаа соңгуткан Президентизиниң дүжүлгеге саадаарының езулалын эрттиреринге ону ажыглап турар.

РФ-тиң Конституциязының хүнү декабрь 12-де ооң ужурутказын чонга тайылбырлаар, конститутуг эрге-ажыктарын хамаатылар камгалап билер болзун дээш, РФ-тиң Конституция хүнү-биле холбаштыр хөй хемчеглерни Тыва Республикага ап чорудуп турар. Ол дээрже РФ-тиң Конституциязының хүнүнде Россияның хамаатызының паспорттарын 14 хар назы четкен оолдар, уругларга тыпсыры, юристерниң хамаатылар-биле ужуражылгаларны эрттирери, оларга юридиктиг ачы-дузаны халаска чедирери, Консти-

туция хүнүңгө тураскааткан мөөрейлер, маргылдаалар, жеззепер дээш өске-даа чүүлдердир.

Аңгы-аңгы күрүнелерниң конституцияларының төөгүзүн коптарып шинчилеп келген эртемденнерниң бодалы-биле алырга, конституция дээрже боттандыраар күзенчиг идея. Конституцияда бижээни езугаар ол-ла олчаан хамаатыларның эрге-ажыктарын камгалаптар күрүне эрге-чагырга кижиге төрелгетиниң төөгүзүңгө турбаан. Чүге дээрже эрге-чагырганы чүгле бодунуң холунга быжыг туткан күрүне баштыңнары, күрүнени эргелеп-башкараарыга тергидээн бөлүк кижилер (партиялар) конституцияны боттарының эрге-ажыгына дүүштүр тургузар сорулгалыг боор. Ынчалза-даа конституция күрүнеге быжыг эрге-чагырганы тударының кол юридиктиг чепсээ. Ол чок болза, күрүнеге сандаргай ниитилел-политиктиг байдал тыптып, күрүнени буурап дүжөргө чедирип болур. Конституцияны ажилдап кылырының болгаш хүлээп алырының база бир кол сорулгазы – кайы-бир күрүнениң баштыңчызы азы тергидекчи партия бодунуң кара туразы-биле күрүнени удуртуруп болдурбазы, бети дизе, кызыгаарлары.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ,
массалыг информация чепсектериниң материалдарын ажыглап белеткээн.

ДЫҢНАДЫГ

Кызыл хоорайның, Би-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссияларының кежигүннериниң бүрүн эргелериниң хуусаа бетинде доозулганы-биле Россия Федерациязының Күрүне Думазында депутаттар мандаттарының хуваалдазынга кириштирген кандидаттар даңзызын депшигкен политиктиг партияларга, Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентизинге), хөй-ниити каттыжышкыннарынга, Кызыл хоорайның, Би-Хем кожуунунуң Төлээлекчилер хуралына, ажилдап, албан хаап, өөренип, чурттап турар чериниң аайы-биле соңгукчуларга Кызыл хоорайның (бадылаар эргелиг бир кежигүн), Би-Хем кожуунунуң (бадылаар эргелиг бир кежигүн) девискээр соңгулда комиссияларының составының кезин четчелеп тургузарының талазы-биле саналдарны хүлээп ап эгелээниниң дугайында Тыва Республиканың Соңгулда комиссиясы дыңнадып тур.

Кызыл хоорайның, Би-Хем кожуунунуң соңгулда комиссияларының составында саналдарны бо дыңнадыгны парлаан хүнден эгелеп 30 хонуктуң дургузунда дараазында адреске кирип болур: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, бажың 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиясы (каб. 210, тел. (39422) 2-10-09).

Тыва Республиканың
Соңгулда комиссиясы.

ӨӨРЕНИКЧИЛЕР ХОРАННАНГАН

Кызыл кожуунунуң эрге-хоойлу камгалаар органына Сукпак сумузуңуң ниити билеге школазының өөреникчилери хораннанган деп дыңнадыг кирген.

Ук барымдаага хамаарыштыр Россия Федерациязының Истелге комитетиниң Тыва Республикада истелге органнары РФ-тиң Кеземче дүрүмүнүн (УК) 238 чүүлүнүн 1 кезээ-биле көрдүнген кем-херек үүлгединиң (херек-лекчилерниң амы-тыны болгаш кадыкшылының айыыл чок чоруунга хамаарышкан негелдерни сагывайн турар ачы-дуза чедиргени) демдектериниң бар-чогун тодарадыры-биле, истелге мурнунуң хыналдазын организастаан.

Чороткан хыналда хемчеглериниң түңнелинде тодартынганы болза, 2018 чылдың декабрь 3-те дүштекиниң ийи шах үезинде өөреникчилерни шайладыры-биле бир өөреникчинин авазының эккелген чыжыргана хандызын ишкен соонда, уругларның ишти аартып, бергедеп эгелээн болган. Бо хүнде халдавырлыг аарыглар эмнелгезинде 11 уругну чытырган.

Болган таварылганың шупту байдалдарын илередип тодарадырынче угланган хыналда хемчеглерин ам-даа уламчылап турар. Уруглар хораннанган школада Тыва Республиканың Росхереглелхайгаарал албанының специалистериниң киржилгези-биле истелге бөлүү ажылдап турар. Хыналданың түңнелдери-биле чогуур шийтпирни хүлээп алып.

А.А. НУРСАТ,

Истелге эргелелиниң
удуртукчузуңуң улуг
дузалакчызы.

Прокурор хыналдазы-биле

КҮШ ЧОК БОЛДУРГАН

хүн дургузунда ижинниг турда, оон чаш төлү өлүг төруттүнген таварылгада, оларны орнукушударына 4 916,4 рубль социал пособиени төлээр деп айткан. Республиканың прокуратуразы социал пособиениң үстүндө айткан түнү Федералдыг хоойлу-биле каржып турар деп санаарының дугайында иск-негелдени кириген. Чүге дээрже 1996 чылдың январь 12-де үнген «Орнукушудулга болгаш хөөржүдүлгө херээниң дугайында» ФХ-8 Федералдыг хоойлунуң 10 дугаарлыг чүүлүнде айтканы-биле пособиениң хемчээли дүүшпейн турар болган.

Тыва Республиканың Дээди суду 2018 чылдың июнь 13-те прокурорнуң негелдезин хандыраарындан ойталаан. ТР-ниң Прокуратуразы РФ-тиң Дээди Судунче айттыганын шийтпир-

ге хамаарыштыр хомудалды кириген.

Россия Федерациязының Дээди суду 2018 чылдың октябрь 24-те апелляциялыг сайгарылгага көргөш, ТР-ниң Дээди судунуң 2018 чылдың июнь 13-те үндүргөн шийтпирин күш чок болдурга, апелляция тодарадынының хоойлу езугаар күш кирген хүнүндөн эгелээш, маргыштыг пунктунуң 4916, 4 рубль түнүг кезээн күш чок деп санаар дугайында шийтпирни хүлээп алган.

2016 чылдың декабрь 19-та үнген Федералдыг хоойлунуң №444-ФХ 10 дугаар чүүлүңгө өскерилгелер киригенин барымдаалап, бо чылдың январь 1-ден эгелээш, Россия Федерациязының Чазааның тодарткан коэффицентизин ажылавышаан, ону хереглекчилерге өртөктөр өзүлдөзүнүң көргүзүүн

барымдаалап санаар. Россия Федерациязының Чазааның 2018 чылдың январь 27-ден «2018 чылдың төлөвилерин, пособиелерни болгаш компенсацияларны өстүрген коэффицентизин бадылаарының дугайында» №74 доктаалын езугаар, бо чылдың февраль 1-ден эгелээш, ол көргүзүг 1,025 коэффицент болур.

Россия Федерациязының Дээди судунуң административтиг херектер талазы-биле суд коллегиязының тодарадында айтканы болза, апелляция тодарадынының хоойлу езугаар күш кирген хүнүндөн эгелээш, орнукушудулга дээш социал пособиениң хемчээли 4916, 4 рубль түнүг деп кезээн күш чок деп санаар.

Диана ЧАДАМБА,
Тыва Республиканың
прокурорунуң дузалакчызы.

Республика прокурорунуң административтиг иск-негелдези-биле Тыва Республиканың Дээди судунуң 2018 чылдың июнь 13-те үндүргөн шийтпирин Россия Федерациязының Дээди суду күш чок болдурган.

Республиканың прокуратуразы орнукушудулга ажилдарына болгаш чеве-хөөрлерниң арыг-силиин тударына бюджетте көрдүнген акша-хөрөңгиниң чарыгдалын хоойлужудулгага дүүштүр ажыглаанын хынаан.

ТР-ниң Чазааның 2013 чылдың март 27-де үнген Доктаалы-биле «Орнукушудулгага социал пособиени төлээриниң чурумун» бадылаан. Ол чурумнуң 12 дугаарлыг пунктунда бир эвес түр үеде ажилдап шыдавас апарган уржундан, ыяп-ла кылдырар социал камгаладылга чок кижиге мөчээн таварылгада база пенсионер эвес кижиге божаан хүнүнде мөчээн болза, база 154

Хомду дайынының киржикчилеринге мөгейиз

ХОСТАЛГАЖЕ ШИИТПИРЛИГ БАЗЫМ

Хомду дайынының киржикчилеринин чырык адын мөңгедидер сорулгалыг Ачы-дуза фондузунун тургузукчу хуралы 2018 чылдың сентябрь 8-те болган. Ук фондуну тургузарынга Хомду дайынының киржикчилеринин ажи-төлү база оларнын салгалдары санал-оналын берип, идепкейли-биле киришкен. Фондунун баштаар черинин кижигүннеринге Хомду дайынының киржикчилеринин салгалдары Дамба-Доржу Ырышович Монгуш, Санаа Шон-даанович Баян, Кара-Күске Күнзекевич Чооду, Иван Иванович Хураган, Василий Савырович Салчак, фондунун хайгаарал чөвүлелинин кижигүннеринге Надежда Агбаан-Шыраповна Куулар, Любовь Сүгеевна Ховалыг, Седип Кыргысович Шойжулчак, Чечек Бүрүшкековна Сандан, Светлана Ырышовна Сарыглар олар соңгуткан.

Хомду дайынының киржикчилеринин чырык адын мөңгедидер Ачы-дуза фондузу Россия Федерациязының Юстиция яамызының Тыва Республикада эргелелинге 2018 чылдың октябрь 22-де бүрүткеттинген.

ХОМДУ ДАЙЫНЫ КАЖАН, КАЯ БОЛГАНЫЛ?

Манчы-Кыдаттын, Хаанның Россиянын, Моолдун болгаш Тываның төөгүзү-биле холбашкан ном-дептерлерни (В.И. Дупов, Ю.Л. Аранчин, М.Х. Маңнай-оол д.о.э.) номчуп, ол ышкаш бистиң институту-дустун архив материалдарын (И.Ч. Шагдыржап, О.О. Полат, О.Б. Самбуу, С.А. Сарыг-оол) ажыдып көрүп тургаш, билип алганым чамдык төөгүлүг чижек-барымдааларга даянып тургаш, бо айты-рыгга харыылаарын оралдажып көрей.

Кыдатка 1911 чылдың октябрь 10-да манчыларга удур шериглерниң Учаны тура халыышкынының тиелелгези Синь-хай революциязының эгезин салган. 1644 чылдан бээр тергидеп келген манчы хаанның күрүне эрге-чагыргазы 1911 чылдың ноябрь айның төңчүзүнде Кыдаттын мурнуу, төп болгаш соңгу 15 можузунга дүжүр октаткан.

Даштыкы моолдун аймактары ону ажыглааш, Кыдаттан аңгыланып эгелзэн. 1911 чылдың декабрьның 1-де бот-догуннаан Моол күрүнениң баштыгы Богда-Хаан (VIII-ки Богда-Кегзэн) чаа төрени баштап олурупкан. Кыдат чагырга черлеринин албан-хаакчылары Моолдан чоруп эгелзэн. 1911 чылдың декабрь 16-да Улаастайның чанчын сайыды моол-

дарга чепсээн дужаагаш, эрге-чагырга-зындан дүшкен.

Барыын Моолдун 13 аймаан чагырып чораан Хомдунун манчы амбыны, Синь-цзяндан немелде шериг күжү кээринге идегээш, дүжүп бербейн, Хомду шивээ-зинге камгалангаш олурупкан.

Хомду хоорайны хостаарын Максар-жап биле Дамдын-Сүренге дааскан. Олар Өргээ хоорайдан (амгы Улан-Батор) 24 камгалакчылыг үнгеш, 1912 чылдың 6 айның 12-де Хомдуга келген турганнар. Ооң соонда олар Барыын Моолдун чоок-кавы аймактарындан шериг кыйгырткан. Боттары чүгле 24 шериглиг келген болза, 8 айга чедир 5000 чедир шериг чыып четтигипкеннер. Ук шеригге колдуунда-ла амгы Успа-Хөл, Хомду, Баян-Өлгий аймактарнын девискээринден баят, дөрбет, захчин, мянгат, өөлөт, торгууд, урянхай база Таңды болгаш Алтай ты-валарының аймактарындан албатыларны эвилелдеп кириген.

Хомду дайынының дугайында ону тоң чугула төөгүвус-түр деп меде-реп билип, дайынның хөй киржикчилери-биле ужу-ражып, төөгү барымдааларны бижи-п артырып каан хүндүлүг эртемденивис, ака-демик Ю.Л. Аранчинның «Тыва улустун маадырлыг оруу» деп номунда бижи-п турары-биле, араттар манчы дарлалдан хосталыр дээш, кыдат садыгжыларның эт-бараанын хунаап, Тывадан оларны үндүр сывырып эгелзэннер. 1911 чылдың 12 айның ийги чартында Эрзинге база Теске «Бо Яньбоу» деп бүүзени салбыр-лары-биле каттай-хаара бузуп каапканнар. Моол соон дарый хосталга дээш демисел амгы Таңды, Каа-Хем, Би-Хем, Өвүр кожууннарның девискээринче хөрлээлеп неперей берген.

1912 чылдың эгезинде Бээзи кожуун-нун Бора-Шайга база Дус-Дагга «Бэ Чжен Бату», «Ян Гань», «Тама Цзу» деп бүүзелерниң лаңгыларын тура халыш-кан араттар үрегдээш, үлтеп каапкан.

Манчы-кыдат дарлалга удур деми-сешкен араттар дайынчы бөлүктөргө кат-тыжып алган. Ындыг бөлүктөр доктаамал эвес, соруудаан чоруун күүсеткен соонда, аалдарынче тарап чангылай бээр турган.

1912 чылдың 6 айның эгезинден 1913 чылдың 8 айга чедир амгы Моол Республиканың Хомду болгаш Баян-Өлгий аймактарының, амгы Кыдат Республиканың Синьцзян-Уйгур авто-номнуг районунун девискээринге улуг хан төгүүшкүннүг тулчуушкуннар болуп турганын Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономиктиг шинчилелдер институтунун (ТГТШИ-ниң) Эртем архи-винде төөгү документилери бадыйткап ту-рар. Баштайгы тулчуушкун 1912 чылдың 6 айда Хомду хоорайның чоогунга болган, ийигизинде, 8 айның 6-да Хомду кода-нын шивээзинден манчы-кыдат шериглер-ни үндүр сывырган, үшкүзүнде – ол-ла чылдың төңчүзүнде Булугун деп суурга шивээлеп турган манчы-кыдат гарни-зонну чүгле тыва шериглер хеп-хенертен хөмө таварааш, шериглерни ук суурдан хөмө сывырган; дөрткүзүнде – 1913 чылдың 8 ай үезинде моол, тыва шериг-лер Кыдаттын Сагаан-Дүнгээ деп черге

Лопсан Сорукту-Маадырның додаа хаазыл (адъютантызы) Куулар Ажакпай оглу Лопсан

мөөңнөп турган кончуг хөй шеринче хеп-хенертен халдааш, тарадыр сывыр-ганы-биле дайын доозулган.

Хомдуну хостаар дээш дайынга ни-тизи-биле 19 тыва киж хораан, 20 ажыг киж балыглаттырган. Хомдуну хөмө таварырынга соруктуг, шиитпирлиг бол-ганы дээш, онзалап байыр чедирбишаан, Богда-Кегзэн тыва шеригге тускай ту-тывыскаан болгаш шериг тергилекчизи Лопсанга «Сорукту Тергил-тайжы» деп хүндүлүг ат берип, тос карактыг одагалыг, херелдиг кызыл чиңзе кадаан.

ХОМДУ ДАЙЫНЫНГА КАШ ТЫВА ШЕРИГ КИРИШКЕНИЛ?

1943 чылда О.О. Полаттын, 1946 чылда О.Б. Самбуунун, 1956 чылда С.А. Сарыг-оолдун, Ю.Л. Аранчинның болгаш ооң соонда чылдарда Иргит Шагдыржаптын, Оюн Мандарааның болгаш оон-даа өскелерниң бижээн сактыышкыннары ТГТШИ-ниң Эртем архивинде кадага-латтыганын. Ол бижимелдерни чырыкче үндүрер сорулганы мурнувуста салган бис.

1956 чылдан эгелеп Хомду дайынының база оң киржикчилерин тодарадып чыып бижээн материалдарга үндезилээш, тываларның чарлык шерии биле сүзүк шерииниң ниити даңзызын Ю.Л. Аранчин 1990 чылдарның бирги чартында «Улуг-Хем» сеткүүлүгү (1991, №4; 1992, №1; 1994, №1) «Шиитпирлиг базым» деп төөгүлүг очергинге парладып эгелзэн. Ю.Л. Аранчин Тес-Хем, Таңды, Өвүр, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хемниң араттарының сактыышкыннарын шүүштүрүп көргөш, шеригге хавырткан тываларның саны 559 киж, сүзүк шеринге чораан экерлерниң саны 116 киж, ниитизи-биле 675 арат киришкен-дир деп тодараткан. Бо болза 1912 чылда Хомду шивээзин хостаарына киришкен, баштайгы кыйгыртыышкынга келгеннерниң саны ол.

ТГТШИ-ниң Эртем архивинин бижи-мелдер фондузунда 568 дугаарлыг көк-тегде шыгжаттыг Хомду дайынының киржикчизи Куулар Ажакпай оглу Лоп-саннын (Дөңгүр-оол) «Манчы-кыдат эжелекчилерге удур тыва, моол арат-тарның 1912-1913 чылдагы национал-хосталгалыг дайыны» деп сактыышкынын бижимелинден дараазында одуругларны кирип көрээлинер: «Моол, тыва шериг Хомду кодазын манчы-кыдаттардан хостаан соонда, үр-даа болбаанда, Богда-Кегзэнниң чарлыын езугаар тыва шериг аал-чуртунче түр када та-рап чанган турган. Тывага чанып кел-генивистиң соонда, ай-даа четпээнде, хар чаап, аалдар кыштаглай бергенде, Богда-Кегзэн черинден куштуг бижи-келген. Дыштанып тараан шериглер Хомдуе катап чоруур дээн соонда-

ла, шеригни-даа дүн-хүн чок далаштыг чыып, аът-улагны-даа белеткеп эгелзэн. Ол чыгылышкынга Баян-Таладан ооң мурнунда база ол дайынга чорааш келген эрги шериглер 9 киж, ооң мурнунда чорбаан чаа шериглер 11, шупту 20 киж чоруптувус. Бээзи кожуундан 270 ажыг, Даа кожуундан 150 хире, шупту 400 ажыг киж чыгып келгеш, база-ла Сорукту Тайжы Куулар Лопсанга баштадып алгаш, Хөндергейлээш Өвүрге ажа бердивис. Аңаа башкы Амбын-ноян кожууннарындан болгаш Өвүрнүн шерии каттышты. Эрги биле чаа шериг каттышкаш, муң ажыг киж болдувус...». Моон алгаш көөрге, чүгле ийги кыйгыртыышкын үезинде 1000 ажыг шериг чыгдынган болуп турар-дыр. Оларның аразындан бирги Сорукту-Маадыр Куулар Лопсан бээзиге (батальон командири чергелиг шериг эрге) немештир 1 киж «Тергил-тайжы» деп хүндүлүг аттар-биле шаңнаткан. Ол төөгүнү «Шын» солуннун дараазында үндүрүлгезинге чырыдар бис.

ТЫВАНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕ ХОМДУ ДАЙЫНЫ КАНДЫГ УЖУР-УТКАЛЫГ БОЛУУШКУНУЛ?

Бо айтырыгга хамаарыштыр Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг национал музейниң директору, филология эртемнеринин доктору К.А. Бичелдей Хомду шивээзин хостаанының 105 чыл оюнга тураскааткан «төгери-к столга» дараазында үндезин барымдааларлыг бодалды илереткен: «... Хомду дайынын чүгле «Хомду тулчуушкуну» кылдыр көөр болзувусса, шын эвес. Ол дээр-ге барык 200 чыл иштинде уламчылап келген шимчээшкин, хөделиишкин, Манчы Цин империязынга удурланышкынның түңнел тулчуушкуну, түңнел дайыны-дыр.

Ынчангаш Тываның төөгүзүнге хамаарыштыр Хомду дайынының эгези салдыганы үе – 1727 чыл. Кажан Моол, Орус, Кыдаттын аразында кызыгаар демдегелеп турда, Урянхай кымга-даа хамаарылга чок кылдыр артып калгаш, 37 чыл иштинде Манчы Кыдаттын чагыргазына кирбейн чораан үезинден эгелзэн. А оон ыңай 1756-57 чылдарда Амыр-Санаа биле Чингунчактын кол шерии болза тывалар чораан болгай. Ол чүүлдер дөгережи, ооң соонда бистиң билиривис, бо чылын 135 чыл оюн демдегелзенивис Алдан-Маадырларның тура халыышкыны, ооң мурнунда 2-3 хире тура халыышкыннар болгулаан деп шак мындыг материал бар. Ооң дугайында тодаргай материалдар Пекинниң Маньчжур архивинде чыдар. Оон көстүп кээп болур чаңгыс аай эвес барымдаалар бар. Черле ынчаш тываларның Хомду дайынынга шак мынчаар идепкейлиг киришкениниң чылдаганы деп чүүлче арай сагыш салбайн турар бис. Анаа-ла ураалап кирген, хайт дээр-ге халдып олурар тывалар болу берген бис. Херек кырында ыңдыг эвес, ооң артында 154 чыл иштинде Цин империязының тыва урянхайларга хамаарыштыр узуткап, чок кылыр дээн политиказынга, шак мынчаар думчукка тулуп келген болганда, тываларның оон өскээр хөделир кандыг-даа аргазы чок турган. Ынчангаш оларга, тываларга, бистиң өгбелеривиске, Хомду дайынынга киржип, хосталганы чедип алыры – база бир онзагай тускай күрүне-даа, чон-даа сеткилиниң үндезин дөзү-ында. Шак ыңдыг угланышкынның кылдыр мынчаар үнелеп көөр болзувусса, чугула деп бодаар мен».

Хомду дайыны доозулган соонда кандыг-даа үзел-бодалдар үскүлежиш-кини-биле холбашкан чөрүлдээлер, чөңгээлээшкынниң хөделиишкыннер турза-даа, төөгүнүн база бир эргилделиг үе-чадазының түңнелинде Төп Азияга Кыдат, Моол, Тыва деп бот-догуннаан үш улусчу күрүнелер тургустунуп келген.

Василий САЛЧАК,
ТГТШИ-ниң Эртем архивинин эргелекчизи.
(Уланчылыг).

Хомду — Ховд (моолдун) хоорай, Бу-янды (Буянт) Булаган, Цагаантүгее (тыва ~ Ак-Терезин) дээн чижектиг дайынчы үскүлежишкыннер, тулчуушкуннар болуп турган черлер аттары кирген карта.

“Бичии суурлар” төлевилел

ҮҮЖЕЛИГ-ЛЕ

Тес-Хем кожуунун мурнуу-барыын талазында, карак четпес делгем шынааның үстүү талазында бичии суурну Үстүү-Шынаа деп адаар. Ол улуг орук хажызында, Таңды-Сынның ыдыктыг дагларының эдээнде турар — оң талазындан Алдын-Богаа, ортузунда улуг Кара-Бедик даа, Пөштүг-Кыр, Ала-Ак дээш чоруп каар. Ийи талазындан хемчигештер агып чыдар: оң талазында Кара-Хөлдөн баткан Хөл-Өөжү, а солагай талазында — Арысканныг. Бо ийи хемниң бирээзи суурдан чүгле каш базым черде. Ол Кара-Хөлдүн өөжүндөн агып баткан болгаш суурну Хөл-Өөжү деп база адаар.

Б.Т.Х. Кадыг-Кара.

Үстүү-Шынааның девискээрининг ук-төөгүзүндө чолдак-чоодулардан, тос-каралардан укталган кочанайлар, чоодулар, араваалар, дамчайлар, кадыг-каралар, багай-оолдар, күнзектер, сиилиңмейлер, дохтууттар, билчирлер, сандый-оолдар, деликейлер колдаан төрөл аймак ажил-ишчи чон бо черни ээлеп, амыдырал-чурттал чоруур.

Суму чагыргазында Байлак Танаа-Херелович Кадыг-Кара чаа-ла бир чыл болуп турар. Ол боду бо суур чурттуг болгаш, чону-биле чоок, чаңгыс чер-чурттугларының, суурунун амыдыралын эки билер, сумузунун келир үеде сайзыралы дээш кызып ажилдап турар аныяк удуртукчу.

Ооң чугаазы-биле алырга, бо хүнде Ү-Шынаа сумузунда 104 өреге бар, доктаамал чурттап турар кижилери саны 298 (паспорт-биле 418 кижилери). Сумуда чагырга чери, школа, уруглар сады, фельдшер-акушер пунктузу, Культура бажыңы, библиотека ажилдап турар. 14 өг-бүлө инек малдыг. Оларның 7-зи “Инек — чөмгөрикчи малым” деп төлевилелдинг киржикчилери. Сумуда 22 кыштаг бар. Малчыннарның малының баш саны бо хүнде: бода мал 1 муң ажыг, хой — 1560, чылгы — 300, өшкү 263 баш. Бо чылын кожуунга “Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг” төлевилелдинг Ү-Шынаадан киржикчилери эки көргүзүлгү болган.

ЧАА КУДУК

Сумунун чурттакчыларын суг-биле хандырып турган 2 кудуктуң бирээзи үрелген. Чоокта чаа, ноябрь айда, “Бичии суурнуң сайзыралы” деп төлевилел-биле сумуга чаа кудукту кылдырган. Ам школа чаны кезек девискээрининг

чурттакчылары чаа кудуктуг болганнар. Ооң хүлээнип алган “ээзи” Байлаң-оол Кочанай кудуунун суун доңурбас дээш, хүнүн одап, карактап турар.

Барып-барып ырак көдээ суурнуң кудуунга ийи кочал туткан орус омактыг кижилер суглап кээрге, чаптааш, сонургай бердим. Ол Ү-Шынаа күдээзи, Абаза чурттуг Алексей Попов деп кижилер болду. Алексей бо суурга күдээлеп келгеш, 10 чыл ажыр чурттап берген. Өөнүн ишти, тус чер чурттуг Арина Викторовна. Олар хөй ажы-төлдүг өг-бүлө: 2 кыстыг, 2 оолдуг. Алексей Георгиевич “Ойна” артелинде бульдозер мунуп турар. “Ээлчеглиг (вахтовый) ажилдыг болгаш, бажыңымга үргүлчү турбас мен. Өөм иштинге, уруг-дарыг чанында олурар кижиге, суглаары берге. Ам суувус чоокшулаан, эки-дир” — деп өөрүшкүзүн илдетти. “Эгезинде танывазым көдээ черге чурттаары берге турду, ам өөрени бердим. Шимээн-дааштыг, хөлээзининг хоорайга бодаарга, маңаа чурттаары дыш-тыр” — деп, Ү-Шынаа чурттакчызы болганынга чоргаарланып чугааланды.

Поповтарның өг-бүлөзи сумунун бир үлегерлиг, ажилгыр, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерининг бирээзи.

Англи дыл бөлгүмүндө башкызы Лада Билчеймаа, өөреникчилери Туяна биле Ану.

АНЫЯК ДИРЕКТОР

Ү-Шынаа ортумак школазы эвээш санныг өөреникчилерлиг школага хамааржыр. Ында амгы үеде 60 өөреникчини янзы-бүрү эртемнерге 16 башкы өөредип кижизидип турар. Школаның коллективин бурунгаар үзөл-бодалдыг аныяк директор Рус-

лана Орус-ооловна Борбай-оол удуртуп турар. Ол коллектив-биле школазының оран-савазын чаагайжыдар сорулгалыг боттарының күжү-биле пластик соңгаларны салдырып алганнар. Чаа соңгалар салдырып-тарга, школаның ишти чырып, чылып, одалгаже улуг чарыгдал үндүрбес апарган. Ол ышкаш “Школаларга чылыг санитарлыг өрээлдер” деп федералдыг программаны боттандырып, школаның иштинге арыглан-ыр өрээлдерни кылдырган. Өөреникчилери “чылыг туалеттерге” чаңчыкпаан, даштыгаар үнө халчып-ла турар болганын директор чугаалааш: “Чоорту өөрени бээрлер ирги бе” деп немеп кагды. Кадыг-дошкун агаар-бойдустуг көдээ черге дадыккан ажы-төл чаагайжыткан өрээлдерни “өскөлеп” турары-даа чөп.

Убсануур ыйгылаажының девискээринден суму чоок болгаш, школа Арысканныг заповедниги-биле сырый харылзаалыг ажилдап турар. Ынчангаш республика чергелиг экологтуг мөөрейлерге үргүлчү шаңналдыг черлер ап келген. Чижээлээрге, “Куштар — бистиң өңүктөривис” деп мөөрейге 1-ги чер, Убсануур ыйгылаажының 100 чылдаанынга видео-байыр чедиришкини кылгаш база дээди шаңналды алганнар. Школаның директору

бо чылын “Тываның өөредилге албан черлерининг тергин удур-

Улуг бөлүктүн уруглары башкызы Сайсуу, Дапый-оол-биле.

тукчузу-2018” деп мөөрейниң “Келир үеже бурунгаар үзөл-бодалдыг аныяк удуртукчу” деп шаңналынга төлөпиг болуп Финляндияга халас өөредилге эртер сертификатты алган.

Школачылар эртенги шактарда кичээлдээш (чаңгыс ээлчегде), дүш соонда сонургалының аайы-биле янзы-бүрү бөлгүм-нерде (“шевер холдар”, англи дыл, хүреш, хол бөмбүү, баскетбол, ритмика) өөренип турарлар.

Англи дыл башкызы бо-ла школаның доозукчузу Лада Билчеймаа. Ол ТывКУ-ну 2008 чылда дооскаш, төрөөн школазында ажилдавышаан, аспирантурада өөренип турар. Лада Михайловна уругларга англи дыл кичээлдеринден аңгыда, англи дыл бөлгүмүндө дылды ханы өөредип эгелзэн. Ооң өөреникчилери кожуун, республика чергелиг англи дыл мөөрейлеринге үргүлчү

киржир чаңчылдыг. Чоокта чаа кожуун чергелиг “Талантылар шоузу” деп англи дылга ыры мөөрейинге ооң өөреникчизи үшкү классчы Туяна Кадыг-Кара англи чогаалчы Уильям Блейктын поэмасын номчааш, бирги черге төлөпиг болган.

“ХЕРЕЛ” — ТООЛ ОРАНЫ

Ү-Шынааның чаштарынга садик оочуру деп берге айтырыг чок. Сумунун төвүндө турар бир улуг бажың “Херел” уруглар сады-дыр. Ында 2 бөлүктө 35 чаш бар. Уруглар садын Байлана Олеговна Таспаа 17 чыл билдиги удуртуп турар.

Уруглар садының коллектив оран-савазының иштин-даштын езулуг тоол ораны ышкаш кылып алганнар. Ажы-төлгө-даа, ада-иелерге-даа өөрүнчүг, көрүштүг. Улуг бөлүктүн башкызы Сайсуу

Кудук “ээзи” — Байлаң-оол/Кочанай.

Ритмика бөлгүмүнүн башкызы Декабрина Лапчаның кичээли.

ҮСТҮҮ-ШЫНАА

Алтай-оол Красноярскиниң колледжиниң доозукчу-амгы үеде дээди эртем чеп алыры-биле ТывКУ-да бот-редилге-биле өөредилгезин амчылап турар. Сайсуу Алим-на дузалакчызы Айлана Ян-на-биле уругларга хөгжүмнүг кээл эрттирип турлар. Уруг-арның хөгжүм үделгези-биле амнап, ырлап турарын көөргө, аттанчыын.

Бичии бөлүктө 15 чашты Уран-дыг-Кара биле дузалакчызы чек Кочанай ажаап-карактап, редип хүнзээрлер.

Орлан Чурукпан уругларга арымчалыг, чылыг байдал-а тургузар дээш, уруглар са-м үзүктел чок чылыдыр одап кээр. Ол 4 ажы-төлдүг ада-лгаш, ажылынга дыка хары-лгалыг дээрзин эргелекчизи-ктап чугаалады.

ЧОН ЧЫГЛЫР ЧЕР

Ү-Шынаажыларның бир чыг-ыр чери — библиотека. Чүгө-е аңаа ном, солун-сеткүүл-мчурундан аңгыда, чагырга-ри-биле кожа, чаңгыс оран-вада болгаш дыка эпиг.

Кайда-даа ындыг, библио-кага колдуунда хоочуннар, шылар, өөреникчилер, ажил-тар чыгыр. Библиотеканың-ндузунда 5 муң ажыг ном-р. Бир чылда ниитизи-биле 7 кижини номчуттунуп кээр. Библиотеканың эргелекчизи-йгана Араваа ында 2010 чыл-н тура ажилдаан. Библио-кар кижиниң ажылы чүгле-м-биле кызыгаарланмаан. Ол-руур, бижири, чогаадырындан-гыда, байырлалдар, төөгүлүг-ннерде чонну хаара тудар-зы-бүрү хемчеглер организас-ар: чаа номнар, чогаалчылар-ныштырылганы, өөредиглиг-иннар, мөөрейлер эрттирер-ш өске-даа. Ол ышкаш шко-чыларга аргыыр-даараар, саа-ннар-биле кылыглар кылыр,-ционал идик-хеп даараарына-редир бөлгүмнү база тургузуп-тан. Суурда ус-шевер иелер-угларны өөредип турар. Маа-р ие (12 ажы-төлдүг) Чечек-лайовна Чооду, Светлана-й-ооловна Чооду өөнүн ээзи-алов Херел-оолович-биле

тыва идик-хеп, мойтук даарап-турда кымдан артык.

Сумунуң хоочун чурттакчы-лары Владимир Майдырович-Монгал, Айлаң Александровна-Багай-оол, Татьяна Николаевна-Чурукпан ном саңының доктаа-мал номчукчулары.

Библиотекарь Чойгана Ана-тольевна чогаадыкчы кижиге-гаш, черле анаа олурбас, бир-ле чүвени чыгган, чогааткан турар. Ол амгы үеде төрөзүн чер чурту-

Таңды-сыны эдээнде Үстүү-Шынаа.

Т.Н. Чурукпан биле Ч.А. Араваа.

нуң төөгүзүнүг дугайында "Төө-гүлүг чараш оран Ү-Шынаавыс" деп номну чырыкче белеткеп-турар.

ЧАҢГЫС-ЛА СОЛУН

Ү-Шынаага неделяның пятни-ца хүнүндө почта кээр хүн. Чагаа-лар, документи-биле кады-чаңгыс-ла "Шын" солун кээр. Ол-чаңгыс солун библиотеканың-көктөшкизинде турар. "Шын" со-лунну бүгү назынында номчуп-чораан, солун чокка шыдавас-кижилер ном саңына кээп ном-чуп турарлар.

Ол чүгө ындыгыл? Ү-Шынаа-ның хоочун чурттакчызы, "Шын" солуннуң идепкейлиг номчукчузу-Татьяна Николаевна Чурукпан-дан айтырдым: "Ийи чыл бу-рунгаар бистиң сумунуң почта-салбырын дүжүргөн. Ооң чылда-гааны — чурттакчы чон саны

эвээш, чагыдылга чок, почта ба-рааннары саттынмас, орулга чок-дээш хаап каапкан. Чамдыкта-бир-ийи кижиге "Шынны" чагыдып-алырга, солуннар үезинде кел-бес, оон чыгы берген кээр. Ону-таптыг аайлап, уштап-баштаптар-почтачы чокка ындыг болбайн-канчаар.

Номчуп билер апаргаш-ла "Шынны" номчуп эгелзэн мен. Мурнунда үзүктел чок чагыдып-алыр турдум. Солуннар чагы-дып алырга, кожуун төвү чедер-апар. Ынчангаш чагыдылганың-эвээжзэн чылдагааны ол деп-бодар мен".

Бо дугайында Тес-Хемниң-почта салбырының эргелекчизи-Урана Владимировна Сояның-тайылбыры: "Ү-Шынааның со-лун чагыдылганы черле эвээш, бир-ийи-ле кижиге чагыдар турган. Неделяда үш катап чаңгыс-ла солун чедирер дээш ырак

Ү-Шынаа чедери берге, ынчан-гаш чаңгыс пятница хүнүндө че-дирип турар апарган. Ол ышкаш-почтачының ажилдаар олудун-база ап каапкан бис. Бир эвес-Ү-Шынаага оода 10 чедир солун-чагыдылганын организастаптар-кижи бар болза, чүгле деткиир-бис, почтачының олудун дедир-эгидер аргасы бар апарар".

Ү-Шынааның чону, ылаңгыя-хоочуннары, интеллигенциязы-номчуттунарына ынак. Школа-га-даа, уруглар садына-даа, суму-чагыргазына-даа чедер-имге, шупту "Шын" солунну-номчуксаар, чагыдып алыксаар-болдулар. Ынчангаш бо берге-айтыргыны шийтпирлээри-биле-сумунуң чагырыкчызы Байлак-Танаа-Херелович ажилдакчыла-ры-биле сүмелешкеш, сумунуң-бир идепкейжизи, библиотекарь-Чойгана Араваага солуннар-чагыдылганын организастаар-кылдыр дааскан.

наада бөрүлөр көвүдээни. Мал-чыннарның ол берге айтыргыны-кожуунуң чагыргазы аңгыыр-хайгааралының инспектору О.К.-Билчир-биле дугурушкаш, тус-кай бригада тургускаш, мал-чыннарның коданнарынче че-дип, кокайларны чок кылыр-ажылдарны чорудар болган.

Ол-ла хүн сумунуң Культура-бажыныга ТР-ниң көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем сайыды-Эртинэ Данзы-Белек, яамының-специалистери база Тес-Хем-кожуунуң удуртулганы чон-биле-ужуражылганы эрттирген.

Мал ажил-агый талазы-биле-специалист Галина Ким-ооловна-Ондар "Аныяк өг-бүлөгө — кыш-таг" төлевилелдин ажил-чору-дулганы, киржикчилерниң ши-лиир чурумун таныштырган. Ол-ышкаш мал чеминиң белеткели, кошкарларны аңгы одарпадыры-дээш өске-даа ажыктыг арга-сүмени каткан. Э. Данзы-Белек

Шолбан Күнзекпен бодун таныштырып турары.

ЧОН-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

Ноябрь 30-де Тес-Хем ко-жуунуң чагырыкчызы Толбан-Самдан Ү-Шынаа сумузуңуң-чурттакчы чону-биле хуу ужу-ражылганы кылган. Чагырыкчының-хүлээп алышкынынга ниитизи-биле 7 кижиге янзы-бүрү айтыры-ларлыг кирген.

Тус чер чурттакчызы Бай-лакай Кочанай ТР-ниң Көдээ-ажыл-агый болгаш аъш-чем-яамызының деткимчезин алгаш,-Өвүрнүң "Адарган" МУБ-тан 52-баш сарлык мал садып алган. Ол сарлыктарны Ү-Шынааже-эккеп алыры берге, орук узун, ынчангаш чагырыкчыдан ол-дузалаарын дилзэн. Т.С. Сам-дан ол айтыргыны Көдээ ажил-агый яамызының дузазы-биле-кожуунуң көдээ ажил-агый-эргелели Ак-Чыраа сумузуңга-эккелчип бээр кылдыр органи-застаарын аазаан.

Ү-Шынаа малчыннарының-база бир чидиг айтыры — шы-

уксаажыдылга ажил-агыйын-ажыдып алырын, сүт продукция-зын элбекшидип сайырадырын, экономика ажилче кирерин-ү-шынаажыларга сүмелзэн.

Тес-Хем кожуунуң чагырга-даргазы Толбан Самдан рес-публикага чоокта чаа эрткен-Адалар болгаш Иелер хүнүнге-тураскааткан шуулганга арага-лаар чорук болгаш республика-да кем-херек үүлгедиглериниң-салдарының дугайында чугаа-лашкан айтыргаларны чыылган-нарга таныштырган.

Ужуражылганың база бир-айтыры — "Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг" төлевилелиниң келир-чылгы киржикчизин соңуп алы-ры. Ү-Шынаадан төлевилелге-4 кижиге киржир чагыг кириген-турган. Оларның аразындан Шол-бан Күнзекпенни эң-не төлептиг-дээрзин чаңгыс чер-чурттуглары, дөргүл-төрели саналдааш, чаңгыс үн-биле соңуп алганнар.

Алдынай СОЯН.

Авторнуң тырттырган-чуруктары.

Ү-шынаажылар аныяк "кыштагыны" деткип турары.

1952 чылдың сентябрь 20 үезинде Алдан-Маадыр школазынга өөренип турумда, мени честем Седен Монгуш ушкарып алгаш, Чыргакыже чорупкан. Чүге дизе мээң школаже чоруп турган күзүм Кежиг-Аксы оон ырак болганы-биле бодунче ап алганы ол.

Ынчан Чыргакыга оларның өө дээрбе турган узун алаакка турган. Ом-Шыырап Дондаевич честемнің акызы бир өг, Бады деп акызы 3 өг кыштаан. Оон тура суг көшкеш, школа баары база элээн ырак. Ынчан чээним Виктор Монгуш бирги класстың өөреникчизи, оон-биле кады өөренип турдувус. Честем Калинин аттыг колхозтуң молдургазын кадарып турган. Баштай чеде бээримге, честем мени школа директору Дакпай башкы сугга тургузуп каан. Дакпай башкы Седен честемнің күдээзи турган. Улузум көжүп келгиче ол улустуң өөнге турган мен. Ноябрь айда честем сугга туруп алгаш өөренип эгелзэн мен. Эске черге келирге, өскелээрлер. Ийи классты чедир өөренимзэн болгаш, эгезинде «3» демдек аптар, аңаа хомудаар турганымын кончуг сактыр мен.

Ол үеде тарааны тыртып орташ, онаалганы кылыр. Чыргакыга 1949 чылдың чайынында база чайлаан мен. Ол үеде Чыргакыга экспедиция орус-тары чоруп турганнар. Улуг моң

Сактыышкыннар

ГОНОРАР АЛГАШ, АМДАЖААН МЕН

кара шилге хойтпак кудуп алгаш, копеекка орнап турганым база бар. Ол орнап алган копеек-биле кино көөр бис. Кыштан бээр өөредилгем экижээн. Чаңгыс класска өөренип турган эштерим мени «Черлик-оол, «черлик» чүве деп, «хылбың сарыг» чүве деп шолалаар. Дүжүп берейн, деңге тутчул-ла турар мен. Оон өңүктөжир эштерлиг апарган мен, Хову-Аксындан өөренип кээп турган Каадыр-оол, Чыраа-Бажындан Оюн-оол.

Чыргакы суурга хөй Седеннер турган: Седен Монгуш Докпак, Седен Донгак, Седен Шавар. Чаңгыс класска өөренип турганым Дадар-оол деп оолду, Серин, Допар, Ногаан Шагдырның Карандаш деп уруун кончуг эки сактып алган мен. Чо-дураа дег улуг карактыг шоваа уругга ынак турган мен. Караа ногаан боорга, Ногаан Шагдыр деп шолалыг. Шагдыр кадайын эттээр эр кижиге дугайында меңээ дыка-ла солун легенда чугаалап берген. Ашааның эттээринге ол херээжен кижиге молаттынып чорупкан. Ону өөр кокайлар сүре берген. Ол үеде ижинниг турган. Ол кудай ойнап каапкан чоон дытче халбактанып үне берген. Үне бээрге, ол дыттың ишти хос

болган. Девидеп муңгарып турда, эдди аарый берген. Өршээ, Хайыракан! Ол хос дыт иштинге божуп алган. Оон ашаа эр кадайын сүрүп чедип келген. Чон ону кончуг угаадып чугаалаан: «Сээң кадайың кончуг маадыр кижиге-дир. Амы-тыны, чаш төлү дээш туржуп шыдаан». Оран-таңды база кижилерни өөредир, ол хүнден эгелеп ашаа эки кижиге апарган. Ындыг чүүлдерни кижиге утпас.

Ийиги улдунда өөредилгем экижээн. 1953 чылдың март айда Сталин чок болган. Ол медээ меңээ дээш чок болган. Интернатка келиримге, Каадыр-оол эжим чана берген болган. Оон коридорда чыскаап каан конькин дилеп алгаш, дошче коньки-леп чоруптум. Часкаар бичии чылыг. Дош кыры кылама, көрүнчүк дег. Эртеинде өөренимс болган. Чыскаал болган. Интернатка коньким апарып бээр дээш чеде бергеш, чыскаалга туруптум. «Черлик-оол, ийи базым бурунгаар. Долгандыр эргил!» дээн. «Дүүн бо Черлик-оол деп кижиге Сталин чок болган үеде часкаа амырап, өрү-куду хиктелип конькилеп турган» деп бо. Школадан үндүрер-киреринге чедир кончаан.

Часкаар күрүне экзаменнери, мырыңай дөрт эртемге дужаар. Эки дооскан улус ажилдап болур деп турар. Өөренирим дам барды. Мени төрелдерим эртем чедип алзын дээш шоолуг-ла ажил кылдыртпастай бердилер. Эки өөреникчилер санынче кирген мен. Беш ай төнчүзүнде орус дылда диктант, сан, төөгү эртемнерин 4-5-ке дужаап алган мен. Күзүн Сүт-Хөл школазынга өөренип кирдим. Бир дугаар эки чүүл — күрүне хандырылганынче киргеним. Майыктааш, идик-хепти халаска бээр. Ол школада орус башкылар, көрейлер, хакастар база бар. Кожуун төвүнүң школазы болгаш ындыг бе? Немец дыл безин өөредип турарлар. Санны, орус дылды орус башкы башкылап, Комбуй-оол деп башкы очулдуруп турду.

Интернатка дежурныйлаар, суглаар. Хемчик кыдыы черде көрейлерниң ногаазын суггарар бис. 1955-1956 чылда 6 класска турумда бир дугаар чырык келген, кудумчуга радио чугаалап турар апарган. 7-ги класска тургаш «Сылдысчыгашка» шүлүктөрүм парладып эгеледим. 7 класс соонда база-ла Чыргакыга чайлаан мен. 1957 чылда сентябрь 4-те меңээ 1

дугаар гонорарны берген. Оон гонорар акша шору болган, оон биле хөйлең садып ап болур. Оон амдажааш, шүлүк бижип, школаның амыдыралын бижип апарган мен. 1957-1958 чылда «Алаш хемим» деп сеткүүл мен шаңнаан. Танцы бөлгүмүнүн барып турдум. «Сүт-Хөлдүн чагылары» деп чурук мөөрейин Салчак Мамбар-оол чарлаан «Удуп чыдар хураган» деп чурук чураттыр берге боорга, удуп чыдар кылдыр чураткан мен. Эштерим мени «Черлик-оол деп чүве бистиң хураганывысты оорлапкыш дөгериң алган» дээш хураганымны кызыл будук-биле шыйып кааптылар. Оон ол чурук хондур эткен мен. Шөөв де интернат эргелекчизи мени кайгаан. Аңаа акварель будук-биле шаңнаттым.

10 класс дооскаш, Сүт-Хөлгө суд черинге күүседикчи болуп ажилдап, суурлар арасына айттыг албан кылыр. Свердловск хоорайже дужаап алган мен, оон чагаа келди. Чыл стаж херек дээн. Кижизидип чилеп, библиотекага ажилдап кыштаан мен. Чурук училище экинче кирер дээримге, чурук 2 болган мен, өске эртемнери 4-5. Оон 1961 чылда институт кирген мен.

Черлик-оол КУУЛАР
Тываның Улусту
чогаалчызы

СУГ ЭНЕРГИЯЗЫНЫҢ АЖЫЫ УЛУГ

1945 чылда Кызылче пионер лагеринче чоруп ора, Элегес-Аксында столоваязынга чөмненип алыр дээш доктаадывыс. Ол бажың ам-даа тур. Бо үениң аныяктарыңа солун болур чадавас дээш сактып, бижип олур мен.

Чөмненир черниң хем талазында ыяш көвүрүүнүң адаанда хем эринде хөлчөк улуг бедик ыяш дугуйну бут-даяк

кырында тургузуп каан. Дугуй хемниң суунуң агым күжү-биле тырыкылаңып эгелээш, оң талазында быжыглап каан 20 хире демир-хумуңнар-биле сугну ускаш, эрик кырында суг дозар шоргаже кудуп бээр.

Суг бичии арык-биле агып баткаш, хавак кырында кудумчуга бажыңнарже бадып келир. Бажыңнарның ээлери бодунуң хериминиң иштинче агыскаш, оңгар черде доскаарларже долдургаш, огородун суггарар улус болду. Мен ол дугуйнуң конструкция-тургузуун шаам-биле чуруп көргүстүм. Мында чедир кылдынмаан дериг-херекселди ол үениң хоочуннары эскергеш, дараазында солунуң үндүрүлгелеринге немең, сүмелептер чадавас.

Ол үеде биске электри энергиязы чок, чүгле ЗИС-5 маркалыг автомашина турган. Ол эл кырында суурда огород суггарыптар буга суу чок. Ынчангаш дуржулгалыг хоочуннар ол оңгар хемниң суун чер кырынче үндүрер арганы чогаатканы ол. Чоорту олап эртип тургаш, суунуң адаанда хараганның теректер аразында 1 шаңгы суг-биле суггаргаш өстүрүп турганы ол үениң ишчи чонунуң тактика, практиказы кылдыр илереп, кежээ-шевергин аажызын көргүзүп чораан-дыр.

XXI чүс чылда электрон-атомнуг үеде келген болганывыста көдээниң коллективизациязын узуткап, чок кылып алгаш, ишчилер арай шыдал-быра чок апарган. Алызында ажил-үлөзи хоорай, суурларда чон электри-биле чепсегленгеш, ажырбайн чорлар. А тайга-сында көжүп амыдырап чоруур ишчилер электри чок, боттарының тып, белеткеп алган чиг-эт бараанын сайзырадыптар «механизми» чок-тур. Оон уштунарда, бот-тускайлаң хууда өңү бүдүрер «мастерскаяны» бистиң байлак бойдузувустуң бир онзагай «быразы» — суг энергиязы бисте эңмежөк. 1937-1960 чылдарда ону ажылгап чордувус.

Байлак чуртувустуң сөңнээз кежик-чолу хүн, суг, дойну шын ажылгаары арткан. Ынчангаш көдээ ишчилеривис суг энергиязын ажылгап, ооң «механиктиг» үүлөзүн ажылгап, байып чоруй баарын сүмелей бээр ужурум ол.

Ырак тайга-сында чурттап турар ишчилер электри энергиязын кайыын алырыл? Ынчангаш куруг олурбайн, суг энергиязы-биле чепсегленип, ооң ажыын көөрү күзөңчиг.

Херел ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

АНЫЯКСЫГ ДАРЫЙ-ООЛ АКЫЙ

төлээлеп, Ростов-на-Дону, Барнаул, Новосибирск хоорайларга хурежип чораан. Новосибирск хоорайга хурешкеш, шаңналдыг черже кирип, бодунуң килинге кымга-даа аштырбаанын Дарый-оол Биче-оолович меңээ сактып чугаалады. Тывага ынчан чаа-ла сайзырап эгелзэн хостуг хурешти сайзырадырынга Дарый-оол Биче-оолович бодунуң үлүүн кирип, ол спорт аныяк-өскөнгө суртаалдап турган. Спорттун аар атлетика хевиринге база бодунуң күжүн шенээш, 3-кү разрядтың нормазын күүседип каан.

Дарый-оол Биче-оолович Саая Тываның көдээ ажил-агыг техникумун 1962 чылда чедишкынниг дооскаш, ол-ла чылын Барыын-Хемчик районнуң «Шекпээр» совхозка салбыр агрономунга ажилдап эгелээш, үр болбаанда кол агроном болуп депшээ.

1965 чылда Улан-Удэ хоорайның көдээ ажил-агыг институтунче өөренип киргеш, «Эртемден агроном» деп мергежил-биле 1970 чылда дооскан. База катап-ла «Шекпээр» совхозка агрономнап, «Барлык» совхозка кол гидротехникке ажилдааш, 1976 чылда бо-ла совхозтуң кол агрономунга депшээ. 1976 чылда эки дүжүттү өстүргеш, «Социалистич чарыштың тилекчизи» деп хөрек демдээ-биле шаңнаткан. Оон соонда районнуң удуртулгазы Дарый-оол Биче-ооловичини онзалап үнелеп көргеш, «Барлык» совхозтуң партия комитетиниң секретары ажилче шилчиткен. Оон соонда удуртукчу ажилга салымныг Дарый-оол Биче-ооловичини СЭКП райкомунуң көдээ ажил-агыг килдизиниң эргелекчизинге томуйлаан. Кайы-даа ажилга ол дыка шыңгыы харысалгалыг чораан. «Барлык» совхозтуң директорунга ажилдап тургаш, Барлык суурга уругларның 2 каът улуг садигин туттуруп каан Дарый-оол Биче-оолович бо хүннерде улуг чоргаарал-биле сактып чоруур.

Ачам Мандат-оол Биче-оолович база авам Александра Хопуй-ооловна Кара-Салдар-биле кады ажилдап чораан болгаш, оларны мактап чугаалаар кижиге болду. Оон бодунуң өөнүң ишти-биле таныштыралын дилээримге: «Өөм

ишти Достанмаа Намдакаевна бо хүннерде 77 харлап турар кижиге 6 ажы-төлдү божааш, төлөпкү кижилер кылдыр азырап өстүргө хүндүткелдиг ие. Кызылдың сады техникумун дооскан, мергежил садыгжы. Садыгжылап, сады эргелекчилеп дээш оон-даа өскө ажилдарга ажилдап каапкан. Өөн ишти хөй-ниити ажилыңа идепкейлиг кирип чорду. 1968 чылда өг-бүлө тутканывыстан бээр бо чылын таптыг-ла 50 чыл болуп турар улус бис» — деп таныштырды.

Хоочуннары Барлык суурга бо-ла көөр кижиге мен, кезээде кады чоруур, чарылбас, найыралдыг хөлчөк. 50 чылды кады чурттааш ынакшылы ам-даа күштүг.

Дарый-оол Биче-ооловичини анаа таныыр-даа турган болзумза, 2002 чылда чурттапкы чонунуң бүтү Россия масштабтыг чизезиниң үезинде улам чоок таныжып алдым. Ынчан 64 харны харлап алган хирезинде чиик адак деп чүвезин, чүгүрдү турда, кандыг-даа аныяк кижиден дудак чок. Бо чугула ажилга билдилиг киришкен дээш, Россия чергелиг шаңналга төлөпкү болган кижиге. Оон соонда 2006 чылда бүгү Россияның көдээ ажил-агыг чизезинге Дарый-оол Биче-оолович идепкейлиг киришкен. Оон хары ынчан 68 чеде берген, Барыын-Хемчик кожуунда эң улуг назылыг чизе-чи болганын демдеглексээр-дир мен. Бүгү Россияның көдээ ажил-агыг чизезинге шыларгангай ажилдааны дээш «За заслуги в проведении Всероссийской сельскохозяйственной переписи 2006 года» деп медаль-биле Дарый-оол Биче-оолович шаңнаткан.

Барлык суурнуң чонунга хүндүткелдиг, үлегерлиг чурттапкы 80 харны харлап алган, адак-бышкаа ам-даа чиик, суурнуң хоочуннары ажилында ам-даа идепкейлиг кирип чоруур. Барлык суурнуң хоочуннарының спортчу командазының капитаны.

80 хар юбилейи база өг-бүлө тутканындан бээр 50 чыл болганы-биле Дарый-оол Биче-оолович биле Достанмаа Намдакаевна Сааяларга кадыкшылдыг, ам-даа узун назынын, амыдырал-чурттап-газынга ак орукту күзээр-дир мен. Орлан МАНДАТ-ООЛ.
Кызыл-Мажалык суур

Ак-Туруг школазының 80 чылынга

МЕНДЕН БИР ХАР БИЧЕ ЧОРДУ

Чоокта чаа Ак-Туругнуң ниити билгилеги школазының тургустунганындан бээр 80 чыл болган юбилейин демдеглээн солундан сонуурган номчудум. Мен талыгыр ырак үеде, 1948 чылда, бир-ле дугаарында эжини ажадып, эргинин артап кирген эргим төрөөн школам база Ак-Туруг школазы. Бир-ле дугаарында алфавиттиң үжүктөрүн «А»-дан эгелеп адап өөрөнгөн школам ол.

Школа менден 1 хар биче чорду, мен 17 чылда мугур 80 харлап алдым, ам же кириптим. Ол шагда школавыс дыка даш турган. Уруглар, оолдарга чурттаар ээлдерлиг (дазылга дээр турган). Ынчан эң эки билирим башкылар Василий Павлович Өлзей, Бартна-Сады Монгушевич арнын үргүлчү өөреникчилер аразында арнын эскерер мен. Кижизидикчи болгаш хе-даа башкылар өөреникчилерниң килдеринге дузалажыр турган.

Ынчан өөреникчилер дургуннап чурттаар турганнар. Мен база аажок чаксаар болгаш, та чеже катап дургуннап ыдым ыйнаан. Аалым Кара-Суг аксында жаан чанынга турган. Ак-Туругдан элзээ чак чер, аалымга дүрген чедип алыр эш, чылыг үелерде чоруур турдум. Улус ступ кээрге, бичии кижии орук кыдында раган артынга олуруптар мен, мени тербестер.

Бир-ле дугаарында үжүк-бижикке жының дүгү караымаар, кырлаң думтут, ак шырайлыг, ортумак дурт-сынныг, ражы кончуг херээжен башкы өөредип турган. Башкывыс үжүктөрүни адаарындан элзээ, чараштыр бичиригге чедир редир. Мен ооң айтып бергенин езугаар зып өөренип тургаш, удаваанда үжүглөп мчуп турар апарган мен.

Башкывыс класска чаа кыдырааштар, чалар эккээр. Бир-ле дугаарында меңээ чка, кыдыраажын бээр. Ручканы чашынып суйбап олурар мен. Башкывыс сум-сагылгага негелделиг, класска кирип эрге, өөреникчилер шимзэн чок орап бис. ргун эвес, хүндүлээривис ол.

Кичээлге озалдап келген оолдарны чөп-биле сургаар турган. Бистер шыкысты аажок хүндүлээр бис. Дыка а башкы чүве. Чараш башкымың адын ан-дыр мен, харалаан. Ам канчаар, чам-к кырганнар узун назылыг болур ийик п, чурттап чоруур-даа чадавас ирги бе п, хейде бодап орап-дыр мен. Башкымга геийп чоруур мен.

Эң-не баштай орус дылды өөредип

эгелзэн башкывыс Мария Михайловна Васильева, өөнүң ээзин Васильев дээр, мал эмчизи кижии. Ак-Туруг суурнуң аалдарында кыш, чай дивес үргүлчү баар. Бистиң аалывыска база бо-ла келир. Васильева башкывыс кичээл эрттирип турар үеде уруглар бичии уруун ап берип, дузалажыр турганнар.

Мээң чаңгыс классчыларым: Кызыл-оол Очур-оол, Биин-оол Седен-Хуурак, Партизан Дамба-Хуурак, Эрелчин Самбуу, Седии Оюу, Дажы-Дондуп Бартаң, Кенен Сарыг-оол, Дугар-Сүрүң Сергей дээш оон-даа өскөлөр, аттарын утупкан-дыр мен. Уруглардан Хаак Елена Монгушевна база мен өөренип чораан бис. Суурдан кээп өөренип турган уруглар келбейн баар чораан. Чаңгыс классчы оолдар шупту эртем-билиг чедип алганнар. Башкылаары башкылап, өске-даа черлерге ажилдап чоргулааш, чамдызы аныянда-ла чырык өртемчейден чарлып чорутканнар.

Чаңгыс классчы дугайы: үш алышкы Партизан, Люба, Дайынчы өскүс улус. Школага Партизан Түлүшев дүңмаларын карактаар, оларга дузалажыр турган. Эге школань дооскулааш, Партизан Түлүшев Эрзин школазынга башкылап, директорлап тургаш, партия обкомунга ажилдай берген. Любовь Түлүшевна Эрзин школазынга хүндүлүг дыштанылгаче үнгүжеге чедир ажилдаан. Үре-түннелдиг эки ажылы дээш Любовь Түлүшевнага Чазак «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» деп атты тывыскан.

Дайынчы Түлүшев төрөөн школазы Ак-Туругга аалының ишти-биле кады башкылап шаг болганнар. Дайынчы Тес-Хемге башкылап тургаш, «Шын» солун-биле харылзаалыг турган. Боду солунга материалдар база бичири кижии. Алыс чүвеге өөреникчилер, сонуургак болгаш, «Шынның» хоочун журналистеринден солун ажылын айтырып ап, өөренип ап турган. Дайынчы Тес-Хемге башкылап тургаш, «Тес-Хем» солунун үндүрүп эгелзэн, ол солунуң кол редакторунга чуртталгазының сөөлгү хүнүгге чедир ажилдаан.

Ак-Туруг школазының база бир хоочун башкызы Наталья Кыргысевна Арган-оол. Ак-Туругга 20 ажыг чыл ажилдаан. Чоннуң ажы-төлүн кызып өөредип, уругларга быжыг билиглерни берип турган. Ооң кызымак, үре-түннелдиг ажылын үнелеп көргөш, «Тыва Республиканың алдарлыг башкызы», «Улус өөредилгезиниң тергини» деп хүндүлүг аттарны тывыскан. Мээң школачы эжим, бичивистен-не кады эдержип өскөн

бис. Ам-даа Кызылда уругларывыс-биле кады чурттап чор бис.

Бистиң улуг огулус Сергей Николаевич Демир-оол база Ак-Туруг школазын дооскан. Дээди эртемни чедип алгаш, аалының ишти-биле Эрзинниң Мөрөн школазында башкылап чоруурлар. Олар ында 30 ажыг чыл ажилдап, уруунуң бичии ажы-төлүн карактажып, дузалажыр чоруур. Керним Светлана Арыяевна физика, математика башкызы.

Мен Ак-Туруг эге школазын доозуп турумда, аам аарааш чок апарган. Оон ачам мени Кызылче чоктадыпкан, Кызылга акымның уруун алчып турган мен. Ооң соонда Чаа-Хөл школазынга келген мен, аңаа даай-авам чурттап турган. Ол школага 9 классты дыка эки доозуп алган мен. Күзүн школа эгелеп турда, 10-га өөренип тургаш, аарып туруп берген мен. Кызылче база-ла акым мени алгаш барган, эмчилеп шаг болган мен. Ол ынчап чоруп турумда, ачам база бурганнап чорупкан. Ам канчаар, кадыынче кирип, Кызылдың чеди дугаар школазының кежээки школазынга бот-өөредилге-биле өөрени бердим. Хүндүс дүңмаларым алчыр, кежээлдерде өөренип чоруп турдум. Ынчан кежээки школага колдуунда орус улус өөренип чораан, тывалар эвээш. Башкылары дыка эки, мени кызымак дээш мактаар турганнар. Ол школага 10 классты доозуп, аттестатты холга алган мен.

Үр-даа болбайн, Кызылдың пединститудунга кирип алгаш, база-ла бот-өөредилге-биле доозуп, дээди эртемни чедип алчык мен. «Шын» солунга 1958 чылда ажилдай берген мен, найыралдыг, онза коллектив болган. Бо-ла-дыр, амыдырал-чуртталгага кижии чүнү көрбээн дээрли. Улустуң дың-чаңгыс азыранды уруу бооп өзүп келген кижии мен.

Школаның юбилейлиг байырлалы эрте-даа берген болза, ажырбас боор, эрткен үем, эжим-өөрүм дугайын сактып бижидим. Үениң маңының дүргенин көрөм, ынча үелер эрткенин кижии эскербейн баар. Ынчангаш Ак-Туругга ажилдап чораан хоочун башкыларга, Наталья Кыргысевнага, Борбай Хөлчүкке, Клара Канданга, Арзылаң Канданга, Чимдан Хаак Монгушевнага база өске-даа хоочуннарга, амгы аныяктарыңа, доозукчуларыңа чедиишкннерни, хууда амыдырал-чуртталгазыңа аас-кежикти, ак орукту, кадыкшылды кырган кижии сеткилимниң ханызындан күзеп, байыр чедирип олур мен. Амгы башкылары моон-даа сонгаар холуңар дыңзыг, сеткил-сагыжыңар көдүрлүүшкүнүг ажилдаңар-ла.

Анын ДЕМИР-ООЛ,
ССРЭ-ниң парлалгазының
тергини, күш-ажылдың хоочуну.

«...Базып-даа бол чана бээр мен»

Михаил Айыжының 65 харлаанынга тураскааткан юбилейлиг концертинге, ноябрь 21-де 6 шак 30 минута четпээнде-ле, ооң уран талантызының мөггейикчилери В. Көк-оол аттыг национал театрың көрүкчүлөр залын шыгырт долдур олурупкан.

Сценаның ийи кыдында «Бажың-Алаак суур, кирип моорлаңар!» дээн сестер, ыраажының өскөн-төрөөн суурунга чеде бергеш тырттырган чуруктары, Чадаана хеминиң суун ижип, чунуп ора-рын, сактышкыннарын чугаалап, көргүзүп турары дыка чараш, көрүштүг болду.

«Бажың-Алаак суурумче базып-даа бол чана бээр мен» деп сестер кирип турар мээң шүлүүмге композитор Борис Сайынның бижээни, Михаилдың черле ырлап чорууру ырызы-биле концерти эгелеп алганы меңээ, авторгада, залга олурган чаңгыс чер-чурттугларыңа-даа солун, эргим болганы чугаажок. Черле ынчаш ыры бүрүзүн ырлап, ол ыры-биле чурттап турары кончуг тааланчыг, дыңнаксанчыг.

Мен Миша дүңмамның ада-иезин-даа билер мен. Ооң авазы 1970 чылда суурда бичии борбак, бистерге эң-не эргим клувувуска эргелекчилеп турумда, клубка таңнылдап ажилдап турду, концерттерге тааланчыг, чараш ырлаар, мээң бир кол артизм-не болгай. «Кадарчыга аян туткан...» деп ырлай бээр-ле, зал шыпшың баар чүве. Угбайның киржилгези чок концерт-даа эртпес.

Мишаның ада-иезиниң бажыңа мырңай клуб-биле кожа. Бистер клуб ажилдакчылары репетициялар аразында үргүлчү олардан шайлап, аштанып-чемненип турдус. Кижии бичии чоруур шаанда Кызылдан келген артистер база шупту ол бажыңдан аштанып-чемненип, үнүп-кирип турар боор чораан. Бажыңның ээлери төрөлдөргүлү-даа эвес, анаа уран чүүлге ол хире ынак болганнары ол-дур ийин.

Ол концерти көрүп олурар, мен дыка хөйүнү бодадым. Миша дүңмамның дөрт уруг-дарының чараштарын, шупту туткан-на хөгжүм херекселдеринге ойнаар де. А оларның ырлаарын чугаалап-даа канчаар, кайгамчык чараш-тыр. Концерт адыш часкаашкыннары-биле долуп эрти. Кады ырлажып-даа олурдус, шак эрткенин шуут эскербедивис.

Михаилдың огул Адыган Р. Кенденбил аттыг уругларның уран чүүл школазының баян клазын дооскан, Ажыкмаазы база. Айдыс-маа биле Аңгырак ол-ла школань фортепиано клазын дооскан. Шупту улаштыр өөренип, дээди эртем-билигн чедип алганнар. А бо хүннерде Москвада «Звезда» каналының органиастааны «Новая звезда» мөөрейинде киржип чорупкан деп дыңнадым. Эр хейлер! Чоруу чогуңур-ла болзунам!

Концерт адалталып турда, хоочун башкывыс Анай Балчырова Кара-оол бот-тывыңгыр артистерни деткип, боду концерттерге киржип чоруур ава, эне сценаже үнүп келгеш, боодал чечектерни Михаилге тудускаш, дыка-ла ханы уткалыг, өөредилгиг, чылыг сестерни чугаалады. ТР-ниң Чазааның Даргазының, ТР-ниң Культура яамызының, Хоочуннар эвилелиниң, Сукпак суму чагыргазының төлээлери ыраажыга, ооң өг-бүлезинге эки күззешкннерни кылып, байыр чедирди. Көрүкчүлөр адыш часкап шаг-ла болдус.

Раиса САТ.
Кызыл хоорай.

Ном делгүүрүнде

ЧОННУҢ НОМУ

Европа, Азия чурттарын кезип кааптым. Москва, Тула, Ортааки Азиядан эгелзээш, бөмбүрзектиң бир кыдыы Сахалин ортулукка база бардым. Чүү дээр боор, чараш-ла черлер! Ынчалза-даа Тыва чуртумга черле четпес. Чериниң агаар бойдузу, чоннары Тывадан көңгүс өске. Тыва дег чараш, чону дег хүндүлээчел черлерни мен көрбедим. Тыва чуртунга кижии чоргаар, хостуг чоруур.

Үжөн чылдарның дургузунда Тываның иштинге шупту кожуун-ны кезип, ажилдап кааптым. Кожууннарның агаар-бойдузу, элери база аңгылангып турар. Ол кожууннарга мээң төрүттүнген ыдым кожуунумну өске черге солувас мен. Шупту талазы-биле галдыг кожуун. Кыш эрте дүжөр, хары кылын, хары орай эриир. ыгы үеде чаашкын база хөй чаар. Кыжы соок, чайы изиг. Хем-й, хөлдөр, аржаан суглар элбек. Ойт-сигени, мөөгү, тооруу, чимизи, аң-кужу, балык-байлаңы хөй, байлаа кайгамчык! Чери көрзүннүг, тараа-быдаа, ногаа аймаанга, мал-маган азыраа-а аажок таарышкан. Тывада 15 Социалистиг Күш-ажылдың адаырларының 9-у Таңды кожуунга ажилдап, чурттап турган устар болгай. Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты бо куунга чурттап, ажилдап чораан Турген-оол дарга кымны-даа рнай алган.

Чурттаарыңа, ажилдаарыңа таарымчалыг боорга, кожуун-хөй нациялыг болгаш өске кожууннардан чон чурттап турар кожуунуң үндезин чурттакчылары оюн уктуг чон кожуунуңа кожо ынак, өскээр чурттап, ажилдап турарлар ховар. Кожуун а оюн уктуг чон аажок улуг төөгүлүг. Таңды чуртумнуң байлак-ринге, ооң ат-алдарлыг үндезин чурттакчыларыңа болгаш куунга ажилдап, чурттап чораан чонунга тураскаадып, «Таңды эң беримчелиг ораным» деп номга материалдарны чыыр со-мээң мурнумга салдым турган. Ынчангаш кожуунумга, та мээң мурнумга салдым турган. Ынчангаш кожуунумга тураскаадып, номну чыып тургустум. Номда кирген материалдарны «Тываның төөгүзү», «Тываның 60 маадыр аттыг на-онал музейи» болгаш өске-даа номнар, солуннар, интернеттен

ушта бижээш, чыып тургускан. Таңды кожуунуң төөгүзү, Оюннар кожууну, Тыва күрүнени тургузарыңа оюн уктуг өгбелеривистиң киржилгези дээш ном аңгы-аңгы кезектерден тургустунган

Номну Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы, Ю.Ш. Кюн-зегеш аттыг ном үндүрер черниң кол редактору Николай Куулар редакторлаан. 2018 чылда чырыкче «Таңды мой благодатный край» деп ном орус дыл кырынга үнген. Парлап үндүрерин бодум кылган мен. Кызылда КЦО «Аныяк» типографиязы 100 экземпляр-га номну парлаан.

Гостюхина Оксана Ивановна, Аяна Пайлак-ооловна Долаан, Александр Хертекович Доржу, Чайыран Ивановна Доржукай дээш номну парлап үндүреринге акша ачы-дузасын көргүскөн ниитизи-биле 54 чаңгыс чер-чурттугларымга өөрүп четтиргенимни илереттим.

Эң-не хөй ачы-дузасын Кызыл хоорайда чурттап турар хоочун алдарлыг башкы Тамара Танчи-ооловна Оюн кады төрээнери, дөргүл-төрелдери-биле 10 000 рубль, Өвүр кожуунда алдарлыг башкы Полина Петровна Достай – 5 000, ИХЯ-ниң хоочуну Сергей Иванович Зайцев – 5 000, Елена Чыртак-ооловна Ховалы – 5 000, Багай-оол Анай-оолович Оюн – 3 000, Татьяна Долаановна Пиче-оол – 2 000, Чайыраана Ивановна Доржукай – 2 000, Оксана Ивановна Гостюхина – 2000, а артканнары 500-тен бир муң рубль чедир дузасын көргүстүлөр. Оларга аажок улуг өөрүп четтиргенимни илередип олур мен. Болар эвес болза, ном үндүрери берге турган. Ынчангаш бо номну чоннуң ному деп санап чоруур мен.

Арай багай чүве, суурларда, школарда библиотекаларга сүмени каткан мен, херекке албас болдулар.

Бо ном аныяк-өскөннерниң кижизидилге ажылыңа таарышкан, чер-чуртунуң төөгүзүн билип алырыңа артык эвес. Бо чылын Бай-Хаак школазының өөреникчилери номдан чамдык материалдарны алгаш, кожуун, республика чергелиг эртем-билиг конференцияларынга киришкеш, 1-ги черлерни, ол-ла школаның доозукчузу Алдынай Бүрбү бүгү Россия чергелиг эртем-практиктиг конференцияга киришкеш, Москва хоорайга бирги черни алган болгай.

Келир чылдан бээр бо номнуң ийиги кеззэн тыва дылга үндүрерин оралдажып турар мен. Номга немээр чүүлдер база тыптып кээп болур.

Сергей ОЮН.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Байыр чедиришкиннери

Бистиң ававыс, кырган-ававыс Зоя Тыртыковна ООРЖАКТИҢ декабрь 5-те төрүттүнгөн хүнү. Ававыс хөй чылдар иштинде Кур-Чер суурнуң "Хүнчүгеш" бичии уруглар садынга кижизидикчи башкылап ажилдааш, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Ававыска каң-дег кадыкшылды, өөрүшкү-маңнайны күзевышаан, дараазында одуругларны бараалгадып тур бис.

Делегейде чыып четпес чечектерни
Ававыска мөгөйгөштин сөгнөдивис.
Алгап ханмас чылыг сөстөр дөгөргезин
Ававыска сөгөзө-даа, эвээш-ле боор
Ажы-төлүң уругларың аразыңга
Ам-даа хөй чыл чуртаарыңны күзевышаан,
Чассып ханмас ававыска
Черге чедир мөгөйдивис.

Өөнүң ээзи, ажы-төлүндөн.

Бистиң ынак угбавыс Аляна Эрес-ооловна ДАЖЫ-НАВА бо хүн 50 харны харлап турар. Угбавыс Чаа-Хөл кожуунуң Кызыл-Даг сумузунда ажилдап, чурттап чоруур. Угбавыска аас-кежикти, каң-дег кадыкшылды, узун-назынны сеткиливис ханызындан күзевышас.

Айыраңнаан чечек шыпкан Кызыл-Дагга
Анай-кара чажыңдан-на ойноп өстүң.
Ам бо хүнде 50 харны харлаза-даа,
Аныяксыг, чалыг чараш хевээр дир сен, эргим угбай!

Кады төрээнеринден.

Бистиң уруувус Сайзана Борбак-ооловна ИРГИТТИҢ декабрь 5-те төрүттүнгөн хүнү. Ол Барнаул хоорайның эмчи институтун дооскаш, Сүт-Хөл кожуунга педиатр болуп ажилдааш, амгы үеде Чеди-Хөл кожуунуң Хову-Аксы сумузунда кол педиатр бооп ажилдап турар. Ажылынга бердингенин кол эмчи онзалап демдеглээш, Кадык камгалал яамызының мурнундан "Тергил педиатр" шаңналынга төлөптүг болган. Ынчангаш уруувуска дараазында одуругларны бараалгадып тур бис.

Эртем-билиг талазы-биле
Эң-не онза бердингенин чону билер.
Ажы-төлгө ынакшылы дендии күштүг
Ажыл-ишчи уруувуска
Ажыл-херек, алдар-ат-даа
Шупту турзун, йөрээп тур бис.
Чаагай шакта төрүттүнгөн хүнүң-биле
Чалыг күштүг ынакшылды,
Кадыкшылды, өөрүшкүнү
Делегейде эгээртинмес эки чүүлү
Черге чедир мөгөйбашаан күзеп тур бис.

Ада-иези, акызы, чаавазы, дунмазы,
күдээзи, өөнүң ээзи, уругларындан.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Чаа-Хольского района поступило заявление от гр. Российской Федерации, Сотпа Чараш-оола Тараачымайовича о предоставлении земельного участка в аренду на 49 лет из земель сельскохозяйственного назначения для ведения личного подсобного хозяйства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, м. «Куржаангы Аксы», общей площадью 5000 кв. м. с кадастровым № 17:14:0801003:3 (Постановление об утверждении схемы расположения земельного участка на кадастровом плане территории от 27.01.2012г. № 13).

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление, также для ознакомления со схемой расположения земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел 8 (394) 43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: 05.01.2019г.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям администрации
Чаа-Хольского кожууна Кенден Х.П.ХОМДУ ДАЙЫНЧЫЛАРЫНЫҢ КИРЖИКЧИЛЕРИНИҢ АТТАРЫН МӨҢГЕЖИДЕР АЧЫ-ДУЗА
ФОНДУЗУНУҢ АГАР САНЫ:

Благотворительный фонд по увековечению героев Кобдинского сражения
Сч.: 40703810665000000104 ИНН: 1701061797 КПП: 170101001 БИК: 040407627
Наименование банка: Красноярское отделение 8646 ПАО Сбербанк
Корр. счет: 301018108000000000627

ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ

"О проведении публичных слушаний по проекту планировки территории вновь образуемого микрорайона в с. Булун-Терек Чаа-Хольского района Республики Тыва"

Администрация сельского поселения сумон Кызыл-Дагский Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва сообщает о проведении публичных слушаний по «Проекту планировки территории микрорайона комплексной застройки в с. Булун-Терек» в целях выявления и учета мнения и интересов жителей с. Булун-Терек. Дата и место проведения: 18 декабря 2018г. в 13.00 в здании Дома культуры с. Кызыл-Даг Чаа-Хольского кожууна. С документацией предварительно можно ознакомиться на официальном сайте Администрации Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва.

Председатель администрации сельского поселения
сумон Кызыл-Дагский Чаа-Хольского кожууна
Республики Тыва А.К. Дамбаев

Информационное сообщение о проведении открытого аукциона по заключению договора аренды земельных участков

Администрация Чаа-Хольского кожууна на основании постановления председателя администрации «О проведении открытого аукциона на право заключения договора аренды земельного участка площадью 556 кв. м., кадастровый номер 17:14:0101026:521, разрешенное использование — магазин».

Аукцион состоится 10 января 2019 года в 15:00 ч. в администрации Чаа-Хольского кожууна по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина 8, на 2 этаже зала заседаний.

Для участия в торгах допускаются физические лица и юридические лица. Один заявитель вправе подать только одну заявку на участие в аукционе. Заявка на участие в аукционе поступившая по истечении срока ее приема, возвращается день ее поступления заявителю. Предмет аукциона: заключение договора аренды.

Лот № 1: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Строительная д. 9а общей площадью 556 кв. м., кадастровый номер 17:14:0101026:521, разрешенное использование — магазин.

Начальная цена — 19000, Размер задатка — 3800, шаг аукциона — 570.

Лот № 2: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко Уур-Сайыр общей площадью 70465 кв. м., кадастровый номер 17:14:0520001:114, разрешенное использование — отдых (рекреация).

Начальная цена — 77000, Размер задатка — 15400, шаг аукциона — 2310.

Лот № 3: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, местечко «Терезин» общей площадью 37505 кв. м., кадастровый номер 17:14:0502003:227, разрешенное использование — сельскохозяйственное использование.

Начальная цена — 3400, Размер задатка — 680, шаг аукциона — 102.

Лот № 4: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Булун-Терек, ул. Ленина д. 27 общей площадью 801 кв. м., кадастровый номер 17:14:0301013:155, разрешенное использование — приемная.

Начальная цена — 9300, Размер задатка — 1860, шаг аукциона — 279.

По лотам ограничений и обременений в использовании земельных участков нет.

Заявки на участие в аукционе принимаются по рабочим дням с 06 декабря 2018г. по 05 января 2019г. в отделе по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского района по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, Чаа-Холь, ул. Ленина д. 8, с 9:00ч до 18:00ч.

Сумма задатка должна поступить на расчетный счет организатора торгов до 18:00 ч «05» января 2019 года. (К/с 000000000000000000510, УФК по РТ (Администрация Чаа-Хольского кожууна), ОТДЕЛЕНИЕ — НБ Республики Тыва, ИНН 1715001332, ОКТМО 93656440101, БИК 049304001, К/с 171501001).

Для участия в аукционе претендент должен предоставить одновременно:

- 1) заявку (в двух экземплярах) на участие в аукционе с указанием реквизитов счета для возврата задатка;
- 2) копии документов, удостоверяющих личность (для физических лиц);
- 3) нотариально заверенные копии учредительных документов и свидетельства о государственной регистрации юридического лица;
- 4) доверенность на лицо, уполномоченное действовать имени заявителя при подаче заявки на участие в торгах;
- 5) документы, подтверждающие внесение задатка.

Информация о торгах размещена на Интернет-сайте администрации Чаа-Хольского кожууна <http://chaa-hol.rtyva.ru> и на официальном сайте РФ для размещения информации о проведении торгов torgi.gov.ru

солунуң сайтызы: shyn.ruэлектроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 10358 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 3800

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь А.А. Лагзы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Л.Б. Очур, С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. М.О. Ондар).
Экономика, үлөтпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Д.Б.Түлүш).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрген, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).
Очулга (редактору А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40101810900000010001
УФК по Республике Тыва (ГАУ РТ "Редакция
газеты "Шын" л/сч 30126174260)
БИК 049304001 ИНН 1701008465
КПП 170101001
Отделение — НБ Республика Тыва, г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн.
Херчилелдиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлагынган материалдарың
торларының бодалдары редакцияның туруктуу
дүүшпей барып болур. Айыттыганы саннары болгаш
өскө-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар
боттары харыылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлаггаже дужааганы:
график езугаар — 18.00, херек кырында — 17.00.
Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефоннуң дараагы